

HELEMBAI KORNÉLIA–ZAKAR ANDRÁS
JATE Szeged

PÁLYAFEJLŐDÉS ÉS SZEREPELSAJÁTÍTÁS

ABSTRACT: (*Berufliche Entwicklung Und Rollenerlernen*) Auf Grund der Theorien und empirischen Forschung der Berufswahl scheint die von einem neuen Standpunkt vorgenommene Annäherung der Berufsidentifizierung im Interesse der wirksameren Erziehung zum Beruf zweckmassig zu sein. Die Hauptzielsetzung der Studie ist, die Berufsidentifikation aus dem Aspekt der beruflichen Entwicklung und des Rollenerlernens zu analysieren. Diese Analyse kann zur Verfassung der auch für die Praxis "operationalisierbaren" Etappen und inhaltlichen Eigenheiten beitragen.

A modern pályalélektani elméletek az ember--munka kapcsolatában központi kérdésnek tekintik a munkában való önmegvalósítás lehetőségét. Kedvező feltételek esetén elvileg végül is adott a lehetőség arra, hogy a munkatevékenység és az egyéni önmegvalósulás az életpálya és az egyéni élet alakulását befolyásoló egyéb tényezőket integrálja /Csirszka, 1985/. Az integrálódás, az egyén fejlődése a szocializáció folyamatában zajlik, amelynek egyik célja a társadalmi személyiség kialakítása /Szilágyi, 1985/.

A szocializációs folyamat lényeges összetevője a pályaszocializáció, amelynek során az egyén bekapcsolódik a társadalmi munkamegosztásba, a munkavégző társadalmi környezetéhez alkalmazkodik, s annak elismert, együttműködő és hatékony tagjává válik /Ritoókné, 1986/. Ehhez azonban meghatározott értékeket, normákat, magatartásmódokat, elvárásokat hordozó pálya-, illetve foglalkozási szerepeket kell elsajátítania és ezeket alkotó módon felhasználnia és alkalmaznia.

Az ember-pálya megfelelés fontosságának felismerése a konkrét pálya választására irányította a kutatók figyelmét. A kezdeti alkalmasságpszichológiai felfogások meghaladása jelentős elméleti változást eredményezhet a pályaválasztás tartalmi kérdéseinek értelmezésében.

A pályaválasztás folyamatként való felfogása az életút, a szociális tanulás, a szocializáció fogalmának bevezetését eredményezte a pályalélektan rendszerébe. A pályaválasztási elméletek tartalma így kibővült, és az elnevezés magában foglalja ma már a pályafejlődésről szóló elméleteket is. A különböző tudományok ebben az értelemben használják a pályaválasztás fogalmát. Ezért a pályaválasztási elméleteket pályafejlődési elméleteknek tekinthetjük.

A pályafejlődés folyamatának feltárásához leginkább a szociológiai és szociálpszichológiai indíttatású, a szocializációt szem előtt tartó pályaválasztási elméletek járultak hozzá.

E megközelítési irány első kiemelkedő képviselője *Rosenberg/1957/*, aki a pszichológiai faktorok mellett az eseményspecifikus szociális státuszt, az iskolai képzést és a különböző szakmai információkat, továbbá a lehetséges választási alternatívákat emeli ki. Elképzelésében döntő jelentőségű az ún. szociális faktorok csoportja: a képességek, a rátermettség, valamint a munkahely-kínálat. A központi-belső individuális jellemzők tartalmazzák felfogásában az egyén szakmai kvalitásait, értékrendszerét és szükségleteit.

Rosenberg megállapítja továbbá, hogy a szociális és a szocioökonómiai befolyások nem csupán a relatásfaktorokon keresztül érvényesülnek, hanem az értékeken és a tevékenység tartalmakon keresztül is, sőt elsősorban ezek által determináltak.

Elméletéből jelentősnek ítéljük a közvetett érvényesülésre utaló elképzeléseket, valamint az anticipált pályaszocializáció megkülönböztetését. Témánk szempontjából fontosnak tartjuk az "eseményspecifikus szociális státusz" fogalmát. Ugyanakkor a szerző csakis a foglalkozási szerep betöltője oldaláról vizsgálja mindezt, és így látens tartalom marad a "másik", és ezáltal természetesen annak a pályafejlődést befolyásoló hatása is.

A pályaválasztás társadalmi jelentőségére és szociális meghatározottságára mutat rá elméletében *Fürstenber/1967/* is. A pályaválasztás során nem csupán a gazdasági-egzisztenciális lehetőség választása teljesül,

hanem a szociális környezet választása is megvalósul, mégpedig szociális tanulás formájában. Központi jelentőségűnek tekinti továbbá a szerző a környezet befolyását, a választás körülményeit /pl. a szülők elvárását, az iskolai képzési lehetőségeket, a munkaerőpiacot stb./

Fürstenberg ugyan más összefüggések alapján és különböző úton jut el a szociális környezet és a személyiségtulajdonságok egybeesésének megállapításához, azonban Hollandhoz hasonlóan, elképzelésében a "másik" felé nyit utat, de azt nem bontja ki részletesen.

A szociológiai indíttatású felfogások legösszefogottabb és igazán előremutató rendszerét *Musgrave /1967/* alakította ki. Gondolatmenetében fontos helyet foglal el az anticipált szocializáció, amelynek során az individuum kipróbálhatja az elővételezett szerepeket. Az előzetes kipróbálások folyamán ismereteket, tapasztalatokat szerez a magatartás követelményeiről és értékeiről, amelyek az előírt foglalkozási szerepeket meghatározzák, sőt a fejlődés következő stádiumát is befolyásolják.

Az előzetes /primer/ szocializáció látens módon magában foglalja a szekunder és a terciér szocializáció elemeit is. Az alapvető tapasztalatok közvetítői a szocializáció fő irányítói, így a család, az iskola és a kortárs-csoport.

A szekunder szocializáció fogalmával a szakmai életbe való belépést jelöli, a preferált szakma melletti döntés eredményeként, amelyben a gazdasági szelekció folyamatához való hozzárendeződés érvényesül. A szerző itt nagy jelentőséget tulajdonít az eddigi szereptapasztalatoknak és -sztereotípiáknak.

A terciér szocializáció során az egyén elsajátítja a szakmai szerep /vagy pozíció/ magatartási formáit, amelynek során az énképét módosítja, hozzáigazítja az új szereppartner elvárásaihoz. Különösen a vezetők és a munkatársak elvárásait tartja jelentősnek e tekintetben.

Rendszerének negyedik fázisaként a szakma-, illetve a pozícióváltást említi, amely gyakran szakmai szocializációt is jelent, és többnyire a terciér fázis után válik szükségessé.

Musgrave modelljének fő érdeme a foglalkozási szerep kialakításának folyamatoként történő értelmezése és főként a szereppartner fogalmának a bevonása. Emellett általános keretet is vázol, és egyben azt az értelmezési lehetőséget kínálja, amelyben a pályaidentifikációt befolyásoló szakmai szerep-elsajátítási folyamat elhelyezhető.

A pályaszocializáció ilyen jellegű szakaszolását megfelelőnek tartjuk, amely további, főként szociálpszichológiai szempontú elemzést igényelne. Nézőpontunkból viszont a pályával való azonosulást, mint a pályaszocializáció egyik lényeges tartalmi vonatkozását próbáljuk megközelíteni, elsősorban a kisebb szakaszok egymásra épülésével.

A pályafejlődés folyamatának, egyes fázisainak, azok tényleges tartalmi sajátosságainak kevésbé feltárt jellegére utal alapvető munkájában *Lüscher/1968/*. A pályaválasztás folyamatát jól elkülöníthető szakaszokra bontja. Az orientáció a bevezető fázis, amely az első szakmai kontaktustól az iskolai tanulmányok befejezéséig tart.

Az előkészület szakaszának tekinti azt az időt, amelyet az egyén egy meghatározott pályán a szakképzésben tölt el. A konkretizálás szakasza pedig az, amely a pálya tényleges gyakorlásával válik valóra.

A referenciális csoport elméletére alapozza *Daheim/1970/* az elképzelését, aki a pályaválasztás fogalmának leírásához nem tartja elegendőnek a szakmai előmenetel elemzését. Felfogásában az ún. pályakényszer nem egyszeri aktus, hanem folyamat, amelyben egyre erősebben érvényesül a korlátozás. A pályapozíciók korlátozásának folyamata *Daheim* szerint az interakciókban megnyilvánuló orientációktól és tevékenységektől függ. A megfelelő foglalkozási szerep megválasztása egyúttal változtatja a pályaválasztási személyt, illetve a csoport/ok/hatását a szakmai orientációkban.

Az első döntés /az iskolai képzés kiválasztása/ leginkább a család által determinált. A következő döntés a szakképzés, vagy a pályapozíció megvalósulásával kapcsolatban általános és speciális célokat különít el. Szociális vonatkozásban a szülők, tanárok, kortársak véleménye számottevő. Harmadik döntésként szerinte a pályapozíciók közötti választás kerül előtérbe. E fázisban a munkatársak és a saját maga által alapított család hatása dominál. *Daheim* megállapításai ugyancsak rendkívül hasznosak, ugyanakkor nem tartjuk szerencsésnek, hogy az orientáció fogalmát leszűkíti a cselekvési irányra, amelyet felfogása alapján a célok, normák, motívációk és ismeretek határoznak meg.

A pályaidentifikáció szerepelsajátítási megközelítését hazai viszonylatban *Xantus/1975/* képviseli legpregnansabban. Véleménye szerint az életútban a "szakmák, foglalkozások és azok munkatevékenységei olyan szociális képződmények, amelyek a társadalmi munkamegosztásból erednek". Funkciójukat tekintve pedig széles, de egymástól elkülöníthető

interakciós mintáknak fogja fel, amelyek az egyéntől speciális képességek működtetését és speciális személyközi viszonyulások érvényesülését igénylik. Ezáltal a társadalmi környezet bonyolult szerepstruktúrája határozza meg a személyiséget a külső környezet személyi közvetítésén keresztül a szocializálódás folyamatában. A személyiségfejlődés így olyan aktív elsajátítási folyamat eredménye, amely involválja a felnőtté válást, s vele együtt a foglalkozás választásán keresztül az önmegvalósítás lehetőségének célképzetét is.

Xantus a szocializációs folyamat szerves részének tekinti a szakmai szocializációt. A szakmai szocializációt pedig olyan szocializációnak tartja, amelyben a diffúz felkészülés szakaszát a pályaválasztási döntés tudatos célmegvalósulási kísérletté szervezi. Így új szakasz kezdődik, amelynek során lehetőség nyílik a választott pályával való anticipált azonosulásra és az affektív töltéssel rendelkező beállítódások kialakulására. Mindezek a képzés során megszilárdulhatnak, és ún. identifikált viselkedést eredményezhetnek. A szerző ebből a szempontból a markáns foglalkozási szereppel rendelkező szakmákat tekinti előnyösebbnek, ahol sajátos interperszonális kapcsolatok jöhetnek létre.

A különböző pályaválasztási elméletek eredményeik hozzáadásával más-más módon gazdagították a rendelkezésre álló ismeretek rendszerét. Az életútszemléletű megközelítések elsősorban a személyiség és a pálya fejlődésének kölcsönhatását hangsúlyozzák, viszont kevés figyelmet fordítanak a foglalkozási szerep tartalmi alakulására. A döntés köré szerveződő elméletek esetében is hasonló egyoldalúsággal találkozhatunk, miszerint az elképzelések többségének középpontjában csak a főbb döntési helyzetek állnak /pl. pályaválasztás, pozícióválasztás/. A mindennapok döntési helyzeteire ugyanakkor nem fordítanak kellő figyelmet.

A szerepelsajátítás oldaláról közelítő teóriák ugyan igyekeznek pótolni az előző két elméleti irány hiányosságait, de egyetlen képviselőjük sem integrálta még egységes rendszerbe a fejlődés, a döntés és a szerepelsajátítás alapkérdéseit az adott pálya /pályák/ tényleges tevékenység tartalmának megfelelően.

A szakmai szerepelsajátítás folyamata

Az egyes elméletek áttekintése alapján nyert tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a kutatási eredményeket sajátos módon kell integrálni. Az

elméleti rendszer továbbfejlesztéséhez hasznosnak tartjuk azt a megállapítást, miszerint "minden intézményesült foglalkozás képviselőjét /így orvost, építészst stb./ bizonyos stabil érzelmi, gondolkodásbeli és viselkedésbeli jegyek kell, hogy jellemezzenek abban a szövevényes személyközi kapcsolatrendszerben, amelyben dolgozik" /Váriné, 1981/. Hasonlóan fontosnak tartjuk a foglalkozásra jellemző tevékenységszféra jelentőségét, valamint a kialakult és a társadalmi gyakorlatban már megfogalmazott új szerepkövetelményeket és -elvárásokat.

Az egyes pályák vonatkozásában a társadalom változó szükségletei az interperszonális kapcsolatok minőségére helyezik a hangsúlyt. Ezért a továbbiakban a szakmai szerepsajátításban kíséreljük meg feltárni a pályafejlődés tartalmi kérdéseit, azaz megfogalmazni a pályaidentifikáció szakaszait és fontosabb jellemzőit.

Abból indulunk ki, hogy a személyiség egyéni szocializációja során a társadalom hierarchikus rendszerében többféle pozíciót foglal el, és a társadalom egyúttal megadja a különféle státuszainak kereteit is. Az adott státuszt betöltő emberrel szemben a társadalom meghatározott követelményeket támaszt. A különböző követelményeket, elvárásokat, normákat, illetve az ezeknek megfelelő tipikus magatartást szerepnek nevezzük.

A dolgozat keretei között nem lehet célunk e tárgykör valamennyi aspektusának áttekintése, így csupán a foglalkozási szerep elsajátításának alakulására fordítjuk figyelmünket.

Általános jelleggel érvényes, hogy az egyén által betöltött pozíciók más-más ellenpozíciókkal kapcsolódnak össze. Valójában ez teremti meg a szereppartnerséget, amelyből az adott pozícióra vonatkozó szerepelvárások fakadnak. Ebben ugyanis arra a viselkedésre vonatkozó követelmények együttese fogalmazódik meg, amelyet az ellenpozíciót betöltő személyek az adott pozíció viselőjétől elvárnak.

Ennek megfelelően ellenpozíciók épülnek ki az adott pályakörökön belüli szerephierarchia alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonylatában /pl. orvos-nővér, üzletvezető-felhasználó stb./, valamint a munka tartalmi oldaláról is /pl. nővér-beteg, felhasználó-vendég/. Ezért a pálya hatékony gyakorlása érdekében a pályára készülőknek meg kell ismernie a választott pályával kapcsolatos környezeti elvárásokat, amely az eredményes megfelelés alapfeltételét jelenti. A különböző foglalkozási szerepek interiorizációja egyénileg történik, de a szakmai szereppel kapcsolatos

társadalmi elvárások nem függenek az egyéni tulajdonságoktól. Ugyanakkor a követelmények elsajátítása, viselkedésbeli megvalósítása már erősen az adott egyén személyiség-tulajdonságainak függvénye.

A pályára való felkészülés során korántsem tekintjük elegendőnek az elméleti ismeretek elsajátítását, amely a különféle gyakorlati feladatok eredményes megvalósítását alapozza meg. Még a saját viselkedéssel kapcsolatos követelmények elsajátítása sem elégséges önmagában az egyes pályakörök sikeres műveléséhez. Ugyanis meg kell ismerni a szereppartnerek viselkedését, elvárásait, továbbá a szerepek tartalmát és természetesen az ebből fakadó követelmények széles skálán elhelyezkedő együttesét is. Az elvárások összekapcsolódásának pontjai a munkatevékenységben gyökereznek, amelyek megvalósítója a mindenkori munkát végző személyiség.

A pályafejlődés alakulását számtalan külső tényező befolyásolja már az adott pálya választását megelőző időszakban is. Mindezeket a hatásokat /család, barátok, iskola stb./ a különböző elméletek más-más módon értelmezik. Abban viszont valamennyi szerző egyetért, hogy a pályafejlődést elsősorban az egyén életútjának, élethelyzeteinek minősége határozza meg. Ezért nagyon fontosnak tekintjük az adott foglalkozási szerep egyes összetevőinek előzetes kipróbálását, az egyes foglalkozásokkal kapcsolatos normák, elvárások és az ezekről kialakult nézetek előzetes egyéni interpretálását. A különböző forrásokból eredő tapasztalatok az egyén aktivitásával párosulva fejlesztik személyiségét, segítik vagy gátolják pályafejlődésének alakulását.

A pálya elsajátításában lényeges kérdés továbbá az adott *foglalkozási szerep összetevőinek tisztázottsága*. Tartalmát tekintve ez érinti a pályán adódó feladatok főbb csoportjairól, az elsajátítandó ismeretek rendszeréről való informálódást és az ismeretek megfelelő szintjét, valamint a személyiséggel szemben támasztott követelmények együttesét a szereppartnerek szempontjai alapján.

A következő sarkalatos kérdés *az elvárások összeegyeztethetősége*, mivel a pályafejlődés során újabb és újabb feladatokkal találkozik a személy és azokat a környezettel való dinamikus változások kölcsönhatásának folyamatában kell megoldania a mindenkori elvárásoknak megfelelően.

A pályaidentifikáció szakaszai és tartalmi sajátosságai az életpálya fejlődésének folyamatában az alábbiakban foglalhatók össze /1. sz. ábra/.

Az életpálya első nagy szakaszát a pályaadaptáció jelenti, amelynek során az általános képzés eredményeként kialakítható a pályaválasztási érettség. A pályaalkalmasság felő közelítve itt a képzésre való alkalmasság válik jelentőssé, főként az előrejelzés érdekében. A szakmai szerepsajátítás kontextusában ez a szakmai szerep tisztázottságában és a szerep elvárásaival való összeegyeztethetőségben ragadható meg.

Az identifikáció fogalmának pályalélektani értelmezésében és alkalmazásában ezt a szakaszt *sub-identifikációnak* nevezzük. E fejlődési stádium az azonosulás szempontjából olyan személyiség-diszpozíciókat jelent, amelyekről a későbbiekben dől el, hogy elégséges alapul szolgáltak-e a pályával való tényleges azonosulás kialakulásához a szakképzés folyamatában.

A szakmai képzés egyik fő tartalmi feladata a szakmai szerep összevethetőnek elsajátíttatása, a szerep önálló gyakorlására való potenciális megfelelés kialakítása. E mellett a gyakorlatok során ki kell, hogy alakuljon a tanulók részéről a szereppartnernek elvárásainak tisztázottsága és egyben az összeegyeztethetőségre való potenciális megfelelés is.

A szakképzés végére e folyamat állapotjelző fogalmai a pályaérettség és a pályaalkalmasság. A személyiség olyan fejlettségi állapotáról van szó végül is, amely valószínűvé teszi a meghatározott pályán az eredményes működést, míg a pályaalkalmasság az egyén és a pálya potenciális megfelelését jelenti /Rókusfalvy, 1969/.

A pályaidentifikáció fejlődési vonulatában e stádium *praeidentifikáció* szintjét jelzi. Kialakulásában központi helyet foglalnak el az elméleti tanulmányok és a szakmai gyakorlatok, amelyek a szereppartnerhez visznek közelebb az élmény megragadása szintjén is. E tekintetben egyébként erőteljesen érvényesül a képző intézmény irányító hatása, és emellett egyre növekszik a lehetséges munkahelyek vonzása a szerep kidolgozásának e periódusában.

A sub- és a prae-identifikáció fázisainak együttesen *anticipált pályaidentifikációnak* tekintjük, mivel a választott munkahelyen az önálló pályavitel során jelentkező hatások további pozitív vagy negatív irányú módosulást eredményezhetnek a pályával való azonosulásban.

A pályatevékenység beilleszkedési szakasza megkívánja a szakmai szerep önálló gyakorlását, valamint azokat a potenciális feltételeket, amelyek az egyéni variációk kidolgozásához, az egyéni munkastílus kialakításához szükségesek.

A szereppartner tekintetében a pálya effektív gyakorlása érdekében teljesülnie kell az összeegyeztethetőségnek, amelynek a munkát végző személy és a szereppartner elvárásai között kell létrejönnie. A beilleszkedés szakaszában szükséges továbbá az is, hogy a szerep betöltője potenciálisan feleljen meg a szereppartnerek változó szükségleteinek, igényeinek kielégítése során az egyéni foglalkozás és bánásmód megvalósítására. Itt már az előbbiek értelmében az egyén és a pálya valóságos megfeleléséről /beválásáról/ van szó, amely feltételezi az önmegvalósítás érettségének szintjét is. Az önmegvalósítási érettség pedig a személyiség olyan állapota, amikor az egyén integrálódásának irányítója a szakmai munka /Szilágyi, 1982/.

Megítélésünk szerint e fejlődési stádiumot az azonosulás oldaláról a *primér-identifikáció* szakaszának tekinthetjük. Főként az önálló munkatevékenység eredményességének tapasztalása, a siker átélése, a szereppartner részéről történő elismerés stb. azok, amelyek együttesen járulnak hozzá a pályával való azonosulás kiteljesedéséhez és elmélyüléséhez a személyiségi jellemzőkkel összefüggésben. Erre egyébként a lehetőséget már a szakmatanulás évei is magukban hordozzák, a beilleszkedés szakaszával pedig méginkább bővül a lehetőség a teljes azonosulás létrejöttéhez. Mégis a hasznos tevékenység szakaszában nyílik igazán mód a pályakövetelményeket is egészében teljesítő önmegvalósításra, mivel a pályafejlődés e hosszú szakaszában várható leginkább a szakmai szerep pervazív, egyéni jellegének kikristályosodása. A pályaidentifikáció folyamatában ezt a *szekunder azonosulás* szakaszának nevezzük, amely a primer-pályaidentifikációval - és annak valamennyi előzményével - együttesen járul hozzá a *tényleges pályával való azonosulás kialakulásához*.

A *pályaadaptáció* pályalélektani szempontból tehát azt jelenti, hogy a személyiség mintegy alkalmazkodik az új helyzetekhez, szokásokhoz, normákhoz és igyekszik cselekedeteiben ezeknek érvényt szerezni és megjeleníteni, illetve teljesíteni. A minőségileg fejlettebb dimenzió az identifikált munkamagatartás, amely az elsajátított és interiorizált tartalmak eredményeként jön létre a környezet-munka és -személyiség kölcsönhatásában.

Pályalélektani értelemben tehát a *pályaidentifikációnak* a hordozója a személyiségtényezők azon együttese, amelynek megléte, a pályakövetelményeknek megfelelő szintű fejlettsége és komplex rendszerként való

funkcionálása alapul szolgál a társadalom által elvárt minőségű munkavégzéshez.

IRODALOM

- BUSSHOFF, L.: Berufswahltheorien. Verlag Kohlhammer, Stuttgart-Köln-Mainz, 1989.
- CSIRSZKA, J.: Személyiség és az életpálya dimenziója. Pályaválasztás, 1982. -
- CSIRSZKA, J.: A személyiség munkatevékenységének pszichológiája. Akadémia Kiadó, Budapest, 1985.
- DAHEIM, H. J.: Der Beruf in der modernen Gesellschaft. Köln, 1970.
- ERIKSON, E. M.: Identifikáció és identitás. In: Ifjúságszociológia. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1969.
- FÖRSTENBERG, F.: Die Freiheit der Berufswahl und das Problem ihrer Verwirklichung. Hannover, 1967.
- HELEMBAI, K.: Személyiség szabályozás a pályaidentifikáció folyamatában. Pedagógiai Szemle, 1990.
- HELEMBAI, K.--ZAKAR, A.: A Theoretical Model of Career Identification. 2nd European Congress of Psychology. Budapest, 1991.
- HOLLAND, J. L.: Making vocational choices: A theory of careers. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- KOHLI, M.: Studium und berufliche Laufbahn. Verlag Enke, Stuttgart, 1973.
- LÜSCHER, K.: Der Prozess der beruflichen Sozialisation. Verlag Enke, Stuttgart, 1968.
- MUSGRAVE, P. W.: Towards a sociological theory of occupational choice. The Sociological Review, 1967.
- RITOÓK, P.: Személyiségfejlesztés és pályaválasztás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.
- RÓKUSFALVY, P.: Pályaválasztás, pályaválasztási érettség. Tankönyvkiadó, Budapest, 1969.
- ROSENBERG, M.: Occupations and values. Glencoe: Free Press, 1957.
- SEIFERT, K-H.: Handbuch der Berufspsychologie. Hogrefe Verlag, Göttingen-Toronto-Zürich, 1977.

- SUPER, D. E.: Career and life development. San Fransisco: Jossey-Bass, 1984.
- SZILÁGYI, K.: Kísérlet a szociális érettség vizsgálatára a felsőoktatásban. Pályaválasztás, 1985.
- VÁRINÉ SZILÁGYI, I.: Fiatal értelmiségiek a pályán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- VÖLGYESY, P.: A pályaválasztási döntés előkészítése. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976.
- ZAKAR, A.: Pályaválasztási elméletek. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.
- XANTUS, L.: Szakmunkástanulók szakmai identifikációja. OPTI, Budapest, 1975.